O‘ZBEK TILI MASHG‘ULOTLARIDA MATN USTIDA ISHLASH BOSQICHLARI VA METODLARI

Karaxodjayeva Maxpuza Xamidullaevna
Toshkent axborot texnologiyalari universiteti
O‘zbek va rus tillari kafedrasi dotsenti, pedagogika fanlari nomzodi

Annotatsiya: Mazkur maqolada o‘zbek tili mashg‘ulotlarida matnlar bilan ishlashning bosqichlari va metodlari yoritilgan. Matn bilan ishlashdagi samarali metod va topshiriqlar tahlil qilingan. Metodlarni qo‘llashda topshiriqlarning murakkabligi bosqichma-bosqich oshirib borilishi haqidagi takliflar berilgan.

Shuningdek, matn bilan ishlash jarayonini kommunikativ, kompetensiyaviy va faoliyatga yo‘naltirilgan yondashuvlar asosida tashkil etishning didaktik imkoniyatlari ochib berilgan.

Kalit so‘zlar: o‘zbek tili ta’limi, matn ustida ishlash, kitob o‘qish, bilimlarni faollashtirish, tushuncha, tafakkur, xat boshi, klaster metodi, ilmiy uslub, dalillash, ijodiy topshiriq.

O‘zbek tili mashg‘ulotlarida matn bilan ishlashni izchil tashkil etish uchun uni o‘zaro bog‘langan uch bosqichda amalga oshirish maqsadga muvofiq: matnni o‘qishdan oldingi tayyorgarlik, matnni o‘qish va tahlil qilish, matn asosida keyingi nutqiy faoliyatni tashkil etish.

Birinchi bosqich — matnni o‘qishdan oldingi tayyorgarlik. Ushbu bosqichning asosiy vazifasi talabalarda matn mavzusiga nisbatan qiziqish uyg‘otish, mavjud bilimlarni faollashtirish va matnni anglash uchun zarur sharoit yaratishdan iborat. O‘qituvchi mavzuga oid savollar beradi, asosiy tushunchalarni izohlaydi, zarur lug‘at materiallarini taqdim etadi yoki matn sarlavhasi asosida taxminlar bildirishni taklif qiladi.

Masalan, “Kitobxonlik madaniyati va shaxs kamoloti” mavzusidagi matnni o‘rganishdan oldin talabalarga quyidagi savollar berilishi mumkin:

Kitob o‘qish inson tafakkuriga qanday ta’sir ko‘rsatadi?, Raqamli axborot vositalari kitobxonlik madaniyatini rivojlantirishga qanday ta’sir qilmoqda?, Sizningcha, muntazam kitob o‘qishning eng muhim afzalligi nimada?

Bunday savollar talabalarni mavzu yuzasidan mustaqil fikrlashga undaydi va matnni o‘qish jarayonida yangi ma’lumotlarni avvalgi bilimlar bilan bog‘lashga yordam beradi.

Mazkur bosqichda sarlavha asosida taxmin qilish, aqliy hujum, klaster tuzish va asosiy tushunchalarni izohlash usullaridan foydalanish mumkin. Biroq tayyorgarlik ishlari matn mazmunini oldindan to‘liq ochib bermasligi, balki talabalarni uni mustaqil anglashga yo‘naltirilgan bo‘lishi kerak.

Ikkinchi bosqich — matnni o‘qish va tahlil qilish. Bu bosqichda talabalarning matn mazmunini tushunish, asosiy fikrni aniqlash, muhim axborotni ajratish va til birliklarining vazifasini anglash ko‘nikmalari rivojlantiriladi.

Dastlab matnning umumiy mazmuni bilan tanishish, keyin esa uni chuqurroq tahlil qilish tavsiya etiladi. Birinchi o‘qishda talaba matn nima haqida ekanini va muallif qanday masalani yoritayotganini aniqlaydi. Keyingi o‘qishda esa asosiy fikr, dalillar, misollar, sabab-oqibat munosabatlari va xulosa ajratiladi.

Bu jarayonda quyidagi topshiriqlardan foydalanish mumkin:

- matnning mavzusi va asosiy g‘oyasini aniqlash;
- har bir xatboshiga qisqa sarlavha qo‘yish;
- asosiy va qo‘shimcha axborotni farqlash;
- matndagi notanish so‘zlarning ma’nosini kontekst asosida aniqlash;
- muallifning asosiy fikrini dalillar bilan bog‘lash;
- matnda ifodalangan sabab va natijalarni aniqlash;
- matnning mantiqiy tuzilishini tahlil qilish;
- muallifning nuqtayi nazarini baholash.

© 2026 International Conference on Artificial Intelligence and Applications . All Rights Reserved.

Matnni tahlil qilishda uning til xususiyatlariga ham e’tibor qaratishimiz lozim. Masalan, sinonimlarning qo‘llanishi, olmoshlarning oldingi gaplar bilan bog‘lanishi, bog‘lovchilarning vazifasi, fe’l zamonlari va gap qurilishining mazmunga ta’siri o‘rganilishi mumkin.

Bunday topshiriqlar grammatik bilimlarni alohida qoidalar sifatida o‘zlashtirish bilan cheklanib qolmasdan, ularni real nutqiy material asosida qo‘llash imkonini beradi.

Uchinchi bosqich — matn asosida keyingi nutqiy faoliyat. Ushbu bosqichda talaba matndan olgan ma’lumotlarini qayta ishlaydi, umumlashtiradi va o‘z fikrini mustaqil ifodalaydi. Bu bosqich matnni tushunishdan uni faol nutqiy faoliyatda qo‘llashga o‘tishni ta’minlaydi.

Talabalarga matn mazmunini qisqacha bayon qilish, reja tuzish, konspekt yozish, savollarga javob berish, munozarada ishtirok etish, matn yuzasidan xulosa chiqarish yoki mavzu bo‘yicha kichik esse yaratish kabi topshiriqlar berilishi mumkin.

Masalan, talabalar kitobxonlik haqidagi matnni o‘qib, uning asosiy g‘oyasini aniqlaganlaridan so‘ng “Yoshlar orasida kitobxonlik madaniyatini rivojlantirish yo‘llari” mavzusida qisqa fikriy matn yozishlari mumkin. Bunda ular matndagi ma’lumotlardan foydalanadi, biroq ularni shunchaki ko‘chirmasdan, o‘z fikri va misollari bilan boyitadi.

Ushbu bosqichda matnni qayta hikoya qilish bilan cheklanib qolmaslik muhim. Talabalar o‘qilgan materialni tahlil qilish, unga munosabat bildirish, fikrlarini dalillar bilan asoslash va yangi matn yaratish imkoniyatiga ega bo‘lishlari kerak.

Shunday qilib, uch bosqichli metodik tizim matnni anglash, tahlil qilish va olingan bilimlarni amaliy faoliyatga tatbiq etish jarayonlarini o‘zaro bog‘laydi.

Matn bilan ishlashda samarali metod va topshiriqlar

Matn ustida ishlash samaradorligi tanlangan metodlarning ta’lim maqsadiga muvofiqligi, talabalarning faolligi va topshiriqlarning izchil tashkil etilishiga bog‘liq. Birgina metoddan muntazam foydalanish barcha o‘quv vazifalarini hal qila olmaydi. Shu sababli turli metodlarni o‘zaro uyg‘unlashtirish maqsadga muvofiqdir.

Savol-javob metodi. Ushbu metod matn mazmunini tushunish darajasini aniqlash va talabalarni faol fikrlashga undashga xizmat qiladi. Savollar faqat matnda bevosita berilgan ma’lumotlarni topishga emas, balki sabablarni aniqlash, dalillarni qiyoslash va xulosa chiqarishga ham yo‘naltirilishi kerak.

Masalan, “Muallif qanday fikrni ilgari surmoqda?”, “Ushbu fikr qanday dalillar bilan asoslangan?”, “Siz muallifning qarashlariga qo‘shilasizmi? Nima uchun?” kabi savollar tahliliy fikrlashni rivojlantiradi.

Klaster metodi. Bu metod matndagi asosiy tushunchalarni aniqlash va ular o‘rtasidagi mazmuniy aloqalarni ko‘rsatish imkonini beradi. Talabalar markaziy tushuncha atrofida unga bog‘liq fikrlarni joylashtiradilar. Masalan, “Akademik yozuv” tushunchasi asosida ilmiy uslub, dalillash, manbalar bilan ishlash, matn tuzilishi va xulosa kabi tarkibiy qismlar ajratilishi mumkin.

Klasterdan matnni o‘qishdan oldin mavjud bilimlarni aniqlash yoki matnni o‘qib bo‘lgach, olingan ma’lumotlarni umumlashtirish uchun foydalanish mumkin.

INSERT metodi. Ushbu metod matnni faol o‘qish, ma’lumotlarni oldingi bilimlar bilan solishtirish va tushunilmagan jihatlarni aniqlashga yordam beradi. Talabalar matnni o‘qish jarayonida o‘zlari uchun ma’lum bo‘lgan, yangi, oldingi tasavvurlariga zid keladigan yoki izoh talab qiladigan ma’lumotlarni belgilaydilar.

Mazkur metoddan foydalanishda talabalar matnni shunchaki o‘qib chiqmaydilar, balki o‘zlarining tushunish jarayonini ham nazorat qiladilar. Bu esa mustaqil o‘qish va refleksiv fikrlash ko‘nikmalarini rivojlantirishga xizmat qiladi.

Qiyosiy tahlil metodi. Talabalarga bir mavzuga oid ikki matn berilib, ularning mazmuni, uslubi, maqsadi va til xususiyatlarini taqqoslash topshiriladi. Masalan, bir mavzuning ilmiy-ommabop va publitsistik talqinlarini solishtirish orqali axborotni ifodalash usullari o‘rganiladi.

Qiyosiy tahlil talabalarning matnlarni farqlash, umumiy va o‘ziga xos jihatlarni aniqlash hamda dalillarga asoslangan xulosa chiqarish qobiliyatini rivojlantiradi.

© 2026 International Conference on Artificial Intelligence and Applications . All Rights Reserved.

Muammoli tahlil metodi. Ushbu metodda matnda ko‘tarilgan muammo aniqlanadi va uni hal etishning ehtimoliy yo‘llari muhokama qilinadi. Talabalar matndagi dalillarga tayanib, o‘z nuqtayi nazarlarini bayon etadilar. O‘qituvchi esa fikrlarning mantiqiy izchilligi, asoslanganligi va til me’yorlariga muvofiqligiga e’tibor qaratadi.

Ijodiy topshiriqlar. Matn asosida yangi sarlavha tanlash, matnning davomini yozish, muallif fikriga munosabat bildirish, qisqa annotatsiya tayyorlash yoki mazmunni boshqa uslubda qayta ifodalash kabi topshiriqlar o‘rganuvchilarning ijodiy va kommunikativ imkoniyatlarini rivojlantiradi.

Metodlarni qo‘llashda topshiriqlarning murakkabligi bosqichma-bosqich oshirib borilishi lozim. Dastlab matnning ochiq mazmunini aniqlashga qaratilgan savollar beriladi, keyinchalik tahlil, qiyoslash, baholash va mustaqil matn yaratishga yo‘naltirilgan vazifalarga o‘tiladi.

Matn bilan ishlash orqali kommunikativ kompetensiyani rivojlantirish

Kommunikativ kompetensiya shaxsning turli vaziyatlarda maqsadga muvofiq, tushunarli va til me’yorlariga mos ravishda muloqot qila olish qobiliyatini anglatadi. O‘zbek tili mashg‘ulotlarida matn bilan ishlash mazkur kompetensiyani rivojlantirish uchun muhim didaktik imkoniyatlar yaratadi.

Matnni o‘qish va tahlil qilish orqali talabalar axborotni qabul qilish va tushunishni o‘rganadilar. Matn yuzasidan savollarga javob berish, muhokamalarda qatnashish va o‘z fikrini dalillash og‘zaki nutqni rivojlantiradi. Konspekt, annotatsiya, xulosa va esse yozish esa yozma nutq ko‘nikmalarini mustahkamlaydi.

jarayonda to‘rtta asosiy nutqiy faoliyat — tinglab tushunish, gapirish, o‘qish va yozishni o‘zaro bog‘liq holda rivojlantirish muhimdir. Masalan, talabalar dastlab matnni o‘qiydilar, so‘ng uning mazmuni yuzasidan o‘zaro fikr almashadilar, boshqa ishtirokchilarning mulohazalarini tinglaydilar va yakunda yozma xulosa tayyorlaydilar.

Bunday topshiriqlar tilni o‘rganishni real kommunikativ faoliyat bilan bog‘laydi. Shu bilan birga, talabalarning mustaqil ishlashi, guruhda hamkorlik qilishi, axborotni tahlil qilishi va o‘z fikrini asoslab berishi uchun sharoit yaratadi.

Oliy ta’limda matn bilan ishlashning kasbiy yo‘nalishini kuchaytirish ham muhim. Masalan, pedagogika yo‘nalishidagi talabalar ta’limga oid ilmiy-ommabop matnni o‘rganib, uning asosiy g‘oyasini aniqlashlari, terminlarni izohlashlari va mazmuni yuzasidan pedagogik xulosa tayyorlashlari mumkin. Bu orqali til ko‘nikmalari bilan birga, kasbiy bilimlarni egallash jarayoni ham qo‘llab-quvvatlanadi.

Shu jihatdan matn bilan ishlashni faqat til materiali bilan tanishish shaklida emas, balki talabaning kommunikativ va kasbiy faoliyatiga xizmat qiluvchi kompleks ta’limiy jarayon sifatida tashkil etish lozim.

Xulosa va amaliy tavsiyalar

Tahlillar shuni ko‘rsatadiki, matn bilan ishlash jarayonini samarali tashkil etish uchun ta’lim maqsadiga muvofiq matn tanlash, matnni o‘qishdan oldingi tayyorgarlikni tashkil qilish, mazmun va til xususiyatlarini izchil tahlil etish hamda matn asosida mustaqil nutqiy faoliyatni yo‘lga qo‘yish zarur. Ushbu bosqichlarning o‘zaro bog‘liqligi ta’lim jarayonining yaxlitligini ta’minlaydi.

Matn bilan ishlashda talabalarning faolligini oshirish uchun interfaol metodlardan foydalanish, matn mazmunini hayotiy va kasbiy vaziyatlar bilan bog‘lash, mustaqil yozma ishlarni bosqichma-bosqich tashkil etish hamda baholash mezonlarini oldindan belgilash maqsadga muvofiqdir.

Matnni baholashda faqat yakuniy natijaga emas, balki talabaning matnni tushunish, tahlil qilish, axborotni qayta ishlash va o‘z fikrini ifodalash jarayoniga ham e’tibor qaratish lozim. Formativ baholash, o‘z-o‘zini baholash va o‘zaro baholash usullari talabaning o‘z rivojlanishini kuzatishiga yordam beradi.

Kelgusida taklif etilgan metodlarni turli ta’lim bosqichlarida sinovdan o‘tkazish, talabalarning matnni tushunish va mustaqil yozish ko‘nikmalaridagi o‘zgarishlarni tahlil qilish hamda natijalar asosida metodik tavsiyalarni takomillashtirish maqsadga muvofiq.

Umuman olganda, o‘zbek tili mashg‘ulotlarida matnlar bilan ishlashni tizimli, kommunikativ va faoliyatga yo‘naltirilgan yondashuvlar asosida tashkil etish ta’lim mazmunini amaliy faoliyat bilan

© 2026 International Conference on Artificial Intelligence and Applications . All Rights Reserved.

bog‘lashga xizmat qiladi. Matnni anglash, tahlil qilish va mustaqil nutqiy faoliyatda qo‘llash jarayonlarining uzviyligi esa talabalarning til kompetensiyalarini rivojlantirish uchun muhim metodik shartlardan biri hisoblanadi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Yuldasheva D. N. O‘zbek tilini o‘qitish metodikasi. — Oliy ta’lim uchun darslik. — 2021.
2. Berdiyev A.B. Text and Methods of Learning It in Uzbek Language Classes // American Journal of Interdisciplinary Research and Development. — 2022. — Vol. 6. — P. 121–124.
3. Turg‘unova X.X. O‘qish savodxonligi darslarida matn ustida ishlash yo‘llari (O‘zbekiston ta’lim tizimi misolida) // Inter Education & Global Study. — 2025. — Vol. 3, № 10. — B. 39–45.
4. Ko‘chqarova Sh., Hamroyev A.R. Development of Students’ Basic Competences Through Working on Text in Mother Language Classes // Academic Research in Modern Science. — 2024. — Vol. 3, № 44.
5. Brown H.D. Teaching by Principles: An Interactive Approach to Language Pedagogy. — 4th ed. — New York: Pearson Education, 2015.
6. Hyland K. Teaching and Researching Writing. — 3rd ed. — London: Routledge, 2016.

© 2026 International Conference on Artificial Intelligence and Applications . All Rights Reserved.